

Арынбаев Ж.Т.

**ЗАМАНБАП ШАРТТАРДА КАЙРА ИШТЕТҮҮ
ӨНӨР ЖАЙЫНЫН ПРОДУКЦИЯЛАРЫНЫН АТААНДАШТЫККА
ЖӨНДӨМДҮҮЛҮГҮН ЖОГОРУЛАТУУ ЖӨНҮНДӨ**

Арынбаев Ж.Т.

**О ПОВЫШЕНИИ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРОДУКЦИИ
ПЕРЕРАБАТЫВАЮЩЕЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ
В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ**

Zh.T. Arynbaev

**ON INCREASING THE COMPETITIVENESS
OF PRODUCTS OF THE PROCESSING INDUSTRY
IN MODERN CONDITIONS**

УДК: 330.012.:338.4/39

Бул макалада Кыргыз Республикасынын кайра иштетүү өнөр жайынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнө байланыштуу маселелер камтылган. Кайра иштетүү тармагындагы учурдагы кырдаал, анын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга багытталган так иш-чараларды иштеп чыгууну, анын ичинде өнөр жай кайра иштетүү ишканаларын монополиядан чыгарууну талап кылат. Ушул чаралардын ичинен өндүрүүчүлөр рыногуна багытталган көп структуралуу экономиканы түзүү жана анын иштеши менен байланышкан милдеттер өзгөчө актуалдуулукка ээ болууда. Кайра иштетүү өнөр жайын мамлекеттик колдоо маселесине токтолсок, негизги принцип айыл чарба менен өнөр жайдын товардык биржасынын эквиваленттүүлүгүн, дүйнөлүк рынокто улуттук өндүрүүчүлөрдүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жана эмгекчилерди социалдык жактан коргоону камсыз кылган айыл чарба протекционизми болушу керек. "Атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн" мүнөздөмөлөрүн, анын рыноктук стратегия менен болгон мамилесин жана "ишканалардын ийкемдүү өнүгүүсү" деген сапаттык жаңы экономикалык категориясын изилдөөгө киришип, макалада ушул аныктамада көбүнчө эмне түшүнүктүү экендиги аныкталат. Экономикада "атаандаштыкка жөндөмдүүлүк" түшүнүгү өтө карама-каршы келет. Бул атаандаштыкка жөндөмдүүлүк көрсөткүчтөрүндө жана анын аныктамаларында олуттуу айырмачылыктарга алып келет.

Негизги сөздөр: өнөр жай, айыл чарба, инновация, илим, киреше, ыкмалар, механизмдер, кайра өндүрүү, атаандаштыкка жөндөмдүүлүк, экономика.

Данная статья включает вопросы, связанные с конкурентоспособностью перерабатывающей отрасли Кыргызской Республики. Ситуация, сложившаяся в настоящее время в перерабатывающей отрасли, требует выработки

четких мер, направленных на повышение его конкурентоспособности, включая демонаполизацию промышленных перерабатывающих предприятий. Среди этих мер особую актуальность приобретают задачи, связанные с созданием и функционированием многоуровневой экономики, ориентированной на рынок производителей. В отношении государственной поддержки перерабатывающей отрасли основным принципом должен быть аграрный протекционизм, обеспечивающий эквивалентность товарного обмена между сельским хозяйством и промышленностью, конкурентоспособность национальных производителей на мировом рынке и социальную защиту работников. Приступая к изучению характеристики «конкурентоспособность», ее взаимосвязи с рыночной стратегией и качественно новой экономической категорией «гибкое развитие предприятия», в статье определено, что принято понимать под данной дефиницией. В экономической науке понятие «конкурентоспособность» является весьма спорным. Это обуславливает значительные различия в показателях конкурентоспособности и ее определениях.

Ключевые слова: промышленность, сельское хозяйство, инновация, наука, доход, методы, механизмы, воспроизводство, конкурентоспособность, экономика.

This article includes issues related to the competitiveness of the processing industry of the Kyrgyz Republic. The situation that has arisen in the current period in the processing industry requires the development of sharp measures aimed at increasing its competitiveness, including the DE monopolization of industrial processing enterprises. Among these measures, especially relevant, acquire tasks related to the creation and functioning of a multi-layered economy, oriented to the market of producers. In relation to state support, the processing industry should be based on the basic principle of agrarian protectionism, ensuring the equivalence of commodity exchange between agriculture

and industry, competitiveness and competitiveness. Having studied the characteristics of "competitiveness", its relationship with the market strategy and the qualitatively new economic category of "flexible development of the enterprise", in the article it is defined that it is necessary to understand. In economic science, the concept of "competitiveness" is controversial. This determines the significant differences in the indicators of competitiveness and its definitions.

Key words: *processing industry, agriculture, innovation, science, income, methods, mechanisms, reproduction, competitiveness, and economics.*

Биздин изилдөө чагылдырып тургандай кайра иштетүү өнөр жайынын продукцияларынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу боюнча жасалып жаткан иштер тармактын алдынкы бирдиктүүлүгүнө болгон негизги талаптарга жооп берет жана коюлган максатты чагылдырат жана практикалык жандоолорду ачып көрсөтө алат. Автор ушул макалада Кыргыз Республикасынын кайра иштетүү өнөр жайынын багытында иштеп жаткан ишканалардын экономикалык шарты, аларды башкаруунун методикалык илимий-теориялык негиздери жана багыттары каралып, кайра иштетүү өнөр жайынын абалы жана ишканалардын экономикалык ишкердүүлүгүн уюштуруунун багыттарын аныктоо багытындагы иш-чараларын уюштуруу боюнча ишкердикке тийиштүү экономикалык чөйрө түзүп жана алардын өнүгүүсүнө мамлекеттик колдоо маселелери да канааттандырырлык деңгээлде чечилип жаткандыгын кабарлап коюу зарыл.

“Базар шартында, трансулуттук монополияларды жана интеграциялык бирликтерди түзүүнүн негизинде бүткүл дүйнөлүк тутумдун өндүрүшүн коомдоштуруунун жаңы айлампасына алып келген илимий-техникалык прогрестин өнүгүшү эл аралык мамилелер үчүн сапаттуу жаңы шарттарды түздү. Бул шарттар өлкөлөр аралык технологияларды алмашуу жана адистештирүүнү өнүктүрүү мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтет” [1, 163-б.].

Демек, биздин экономиканы глобалдык экономикалык мамилелерге ылайыкташтыруу механизмдеринин тутумун издөө тиешелүү адаптация механизмдери менен гана чектелип калбашы керек. Ушул стратегиялык колдонмого таянып, «... жакынкы жылдарда кайра иштетүү өнөр жайынын башкы милдети – бул тармактын өнүгүшүнө артыкчылык берүү – бул өзүнүн мааниси жагынан улуттук экономиканын ички потенциалын эң жогорку деңгээлде ачып берген ички экономиканын тармагы катары. Ушуга байланыштуу атаандаштыкка жөндөмдүү тармакты түзүү маселелери өзгөчө актуалдуу. Кайра иштетүү тармагынын

атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу, экономикалык көзкарандысыздыкты жана улуттук коопсуздукту камсыз кылуу, жарандардын жыргалчылыгын жогорулатуу Кыргызстандын мындан аркы өнүгүүсүнүн негизги стратегиялык багыттары болуп саналат” [2, 82-б.].

Дүйнөлүк тажрыйба көрсөткөндөй, атаандаштыкка жөндөмдүүлүк ар бир өлкөнүн экономикалык өнүгүүсүнүн өзгөчө маанилүү фактору жана экономикалык парктын экономикалык натыйжалуулугунун мыкты көрсөткүчү. Атаандаштыкка жөндөмдүү экономиканы курууда ийгиликке жетүү үчүн зарыл потенциалды түзүү үчүн бир нече кадамдарды жасоо керек. Сатуу рыногун кеңейтүү үчүн азык-түлүк өндүрүүчүлөрдүн ортосундагы атаандаштыктын курчушу ата мекендик өнүмдөрдүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн көйгөйүн күчөтөт.

Өткөөл экономикасы бар өлкөлөрдө XXI кылымда базар мамилелеринин өнүгүү көйгөйлөрүнүн арасында глобалдык экономикалык адаптация көйгөйү өзгөчө орунду ээлейт. “Трансформациянын алгачкы баскычындагы өлкөлөр атаандаштыкка жөндөмдүү товарларды чыгарган бир топ тар тармактардын болушу менен мүнөздөлөт. Атаандаштык артыкчылыктары негизинен табигый ресурстар жана арзан жумушчу күч сыяктуу негизги факторлордун эсебинен жетишилет” [3, 74-б.].

Ошол эле учурда, алдынкы технологиялардын жоктугу арзан баалар менен толтурулат. Тышкы рынокко жетүү жаңы технологияларды жеткирүүчү же кээде административдик функцияларды аткарган чет өлкөлүк өнөктөштөр менен биргелешкен ишканалар аркылуу ишке ашырылат. Өнүккөн технологиялардын жоктугу жана экспорттук продукциялардын чектелген түрлөрү экономиканы глобалдык чөйрөдөгү өзгөрүүлөргө өтө сезимтал кылат. Азыркы шарттарда мындай экономика иштебейт. Бул постсоветтик эгемендүү мамлекеттин мисалында ачык-айкын көрүнүп турат, ал жерде бир гана чийки зат өндүрүшүнүн үлүштөрү ийгиликтүү болгон эмес. Биринчи этаптагы өлкөлөрдүн тобуна өнүгүп келе жаткан өлкөлөрдүн көпчүлүгү кирет, бирок өнүккөн өлкөлөр өнүгүү процессинде буга жол беришкен эмес.

Атаандаштык потенциалын топтоонун экинчи этабында, ийгилик кайра иштетүү өнөр жайынын өндүрүштү кеңейтүү жана технологиялык кайра жабдууга инвестиция салуу мүмкүнчүлүгүнөн көз каранды. Колдонулган ыкмалар ар дайым эң заманбап эмес, иштелип чыгып, өлкөнүн мүмкүнчүлүктөрүнө ылайыкташтырылган. Колдонмо көндүмдөрүн өркүндөтүү

бул тармактын ушул этаптагы ийгилигинин көрсөткүчү. Бул көйгөйдүн чечилиши дүйнөлүк өндүрүш тутумуна жакыныраак кирүүнүн фонунда тышкы рынокко акырындык менен чыгууга жана ички рынокто өз өндүрүшүбүздүн продукцияларынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн камсыз кылып, экономиканын ачыктыгын жогорулатууга мүмкүндүк берет. Атаандаштык элементтеринин жыйындысы мурунку кадамдардагыдай эле, бирок татаал көндүмдөрдү колдонуу жана өркүндөтүү бул элементтерди натыйжалуу колдоно алат. Өнүккөн өлкөлөрдүн бардыгы ушул баскычтан өтүштү, бирок өнүгүп келе жаткан өлкөлөр дагы бул баскычка жетише элек. (Корея, Монголия, Сингапур).

Үчүнчү этап улуттук экономиканын айрым кемчиликтерин, анын ичинде иштеп чыгуу жана ишке киргизүү, ошондой эле жаңы жогорку технологиялык технологияларды колдонуунун ордун толтура алат. Өлкөнүн ушул этаптагы эффективдүүлүгүнүн көрсөткүчтөрү болуп жогорку технологиялык жана машина куруу өнөр жайынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн кеңейиши, материалдык эмес өндүрүштүн (каржылык, ортомчулук жана кызмат көрсөтүүнүн башка түрлөрү) өнүгүшү, трансулуттук ишканалардын санынын көбөйүшү саналат. Үчүнчү баскычка чыгуунун ачык мисалдары АКШ, Германия, Франция.

Эгерде жогоруда көрсөтүлгөн параметрлердин бардыгы Кыргызстандагы кайра иштетүү тармагынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн аныктоо үчүн колдонулса, биздин оюбузча, бул биринчи баскычтагы өлкө дегенди билдирет. Азыркы учурда, эгемендүүлүккө жана эгемендикке ээ болгондон кийин, республика атаандаш товарларды өндүрүүчү тармактардын кыйла тар чөйрөсүнүн жашоо стадиясында турат. Өнөр жай, адатта, дүйнөлүк экспорттун 25-30% дан ашыгын түзсө, атаандаштыкка жөндөмдүү деп эсептелет. Ата мекендик кайра иштетилген өнөр жай продукцияларынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатуу маселесине материалдык өндүрүш дүйнөсүндө калыптанган чындыкты эске алуу менен объективдүү мамиле кылуу керек. Кайра иштетүү өнөр жайынын реалдуу секторунун көтөрүлүшүнө өбөлгө түзгөн ар тараптуу каршы иш-чаралардын катарында "2020-жылга чейин кайра иштетүү өнөр жайын туруктуу өнүктүрүү программасында" чагылдырылган багыт эң ылайыктуу.

Бул документке ылайык, ички багыт сегментинин үч блогу айырмаланып, ички рынокто импорт менен атаандашуу мүмкүнчүлүгүнөн жана акырындап дүйнөдө өз ордун табуудан башталат. Кийим, тамак-

аш жана энергетика тармактарын камтыган жогорку атаандаштык; Машина куруу жана курулуш материалдары өнөр жайын камтыган орто атаандаштык; Төмөн атаандаштыкка жөндөмдүүлүк – булгаары, бут кийим жана жыгач иштетүү өнөр жайы. Ушул багыттарды ишке ашыруу боюнча негизги милдеттер:

- Тамак-аш өнөр жайы боюнча - импортту алмаштыруучу тармактарды өнүктүрүү, азык-түлүк рыногунун айрым тармактарына экспорттоо; Биз акылга сыярлык соода протекционизмин колдонобуз жана ички базарларыбызды адилетсиз атаандаштыктан, алып сатарлыктан жана экспорттук субсидиялардан коргойбуз;

- Электроэнергетика тармагында - иштеп жаткан өндүрүштүк кубаттуулуктардын жүктөлүшүн камсыз кылуу, өлкөнүн энергетикалык көзкарандысыздыгын камсыз кылуу жана республиканын дарыяларында ГЭСтерди куруу; Жаңы тазалоочу курулманы пайдаланууга берүү;

Ушул көйгөйлөрдү чечүү дүйнөлүк өндүрүш тутумуна жакыныраак кирүүнүн жана экономиканын ачыктыгынын жогорулашынын фонунда тышкы рынокторго акырындык менен чыгуунун эсебинен ички рынокто өз өндүрүшүбүздүн продукцияларынын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн камсыздай алат. Биз "атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн" мүнөздөмөлөрүн, алардын рыноктук стратегияга болгон мамилесин жана "ишканалардын ийкемдүү өнүгүүсү" деген сапаттык жаңы экономикалык категорияны изилдей баштайбыз, бул аныктама жалпысынан кандай түшүнүктү алаарын аныктайбыз. Экономикада "атаандаштыкка жөндөмдүүлүк" түшүнүгү абдан карама-каршылыктуу. Ушуга байланыштуу атаандаштыкка жөндөмдүүлүктүн көрсөткүчтөрү менен аныктамаларынын ортосунда олуттуу айырмачылыктар бар. Ар кандай ата мекендик жана чет элдик изилдөөчүлөрдүн изилдөөлөрүн изилдөөнүн жана аларда кезиккен түшүнүктөрдү тутумдаштыруунун натыйжасында төмөнкү чечмелөө эң логикалуу жана толук чечмеленгендей сезилет. "Атаандаштык - бул калктын реалдуу кирешесин узак убакытка чейин сактап жана көбөйтүп, эл аралык базарлардын талаптарына жооп берген товарларды жана кызмат көрсөтүүлөрдү өндүрүүдө эркин базар экономикасынын чегинде кайра иштетүү тармагынын мүмкүнчүлүктөрүнүн деңгээли" [4, 78-б.]. "Уюмдун атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү деген түшүнүк менен, эреже катары, алар анын атаандаштарына туруштук берүү, керектөөчүлөрдү колдоо жана көбөйтүү, натыйжалуу өндүрүштүк, экономикалык жана коммерциялык иш-аракеттерди камсыз кылуу

үчүн анын мүмкүнчүлүктөрүн баалоону байланыштырышат" [5, 232-б.].

Өз кезегинде, М.И. Кныштын айтымында, өнүмдүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү - бул чыныгы сатып алууну жүргүзгөн керектөөчү үчүн берилген товардын жагымдуулук даражасы [6, 35-б.]. К.Бейсембетов өнүмдүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн концепциясынын маңызын ачып жатып, атаандаштык жөндөмдүүлүгү белгилүү бир социалдык муктаждыкка шайкештиги даражасы боюнча дагы, аны канааттандырууга кеткен чыгымдар жагынан дагы, анын товардан - атаандаштан айырмасын чагылдырган мүнөздөмө экендигин белгилейт. Ал эмгегинде буларга токтолгон. «Берилген чечмелөөдөн, айрыкча товардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн талдоодон, көпчүлүк учурда бул экономикалык категория товардын керектөөчүлөрдүн күтүүлөрүн канааттандыруу жана жүзөгө ашыруу мүмкүнчүлүгүн билдирет экени көрүнүп турат. Атаандаштыкка сапаттан тышкары, өнүмдү керектөөнүн баасын аныктоочу маркетингдик, коммерциялык жана экономикалык компоненттер, ошондой эле продукцияны сатып алуу баасына чейин төмөндөтпөстөн, аны жумушта колдонуу экономикасы кирет. Ошентип, өнүмдөрдүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү пландуу жана татаал көйгөй болуп саналат жана аны жеңүү даражасы, аша чаппастан, бүткүл улуттук экономиканын өнүгүү деңгээлин өлчөй алат» [7, 51-б.].

Рыноктун факторлору, мисалы, суроо-талапка канааттануу, рыноктун айрым сегменттериндеги эмгек сыйымдуулугу, атаандаштардын болушу, өнүмдүн социалдык-демографиялык мүнөздөмөлөрү, жеткирүү жана сатуу тармактарын өнүктүрүү, сатуудан кийинки кызмат (кызмат) товардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн деңгээлине олуттуу таасир этет.

Мен түшүндүм. Ийгиликтүү баа саясатын андан ары талдоо жана иштеп чыгуу үчүн ар бир товардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүнүн деңгээлин баалоо керек. Сатып алуучулардын жүрүм-турумун изилдөөлөр көрсөткөндөй, продукт салыштыруу жана тандоодо жеңип чыгат, бул башка ушул сыяктуу өнүмдөргө салыштырмалуу керектөө жана сатып алуу чыгымдары жагынан эң чоң оң натыйжа берет. Демек, атаандаштыкка жөндөмдүүлүк ар бир өлкөнүн экономикалык өнүгүүсүнүн өзгөчө маанилүү фактору жана кайра иштетүү өнөр жайынын экономикалык натыйжалуулугунун мыкты көрсөткүчү болуп саналат.

Адабияттар:

1. Мусакожоев Ш. Современные проблемы экономики [Текст]: Сборник научных трудов. / Ш.Мусакожоев; Кыргызский экономический университет. - Бишкек, 2014. - 156 б.
2. Экономика Кыргызстана: Проблемы рационального использования природных ресурсов. / Отв. редактор, академик Т.Койчурев. - Бишкек: Илим, 2012. - 221 с. - (серия изданий НАН КР по проблемам общественного развития суверенного Кыргызстана).
3. Социально-экономическое развитие Жалал-Абадской области. Сборник областного управления. - Жалал-Абад, 2017.
4. Арзыбаев А.А. и др. Международные стандарты финансовой отчетности. - Б.: Изд. Максспринт, 2016. - 320 с.
5. Турусин Ю.Д., Ляпина С.Ю., Шаламова Н.Г. Стратегический менеджмент: Учебное пособие. М.: ИНФРА-М, 2017. - 232 с.
6. Кныш М.И. Конкурентные стратегии: Учебное пособие. СПб.: Любавич, Санкт-Петербург, 2017.
7. Бейсембетов К. К проблеме конкурентоспособности на рынке потребительских товаров. // АльПари, 2017. - №4. - С. 47-51.